

بازتاب شخصیت و سیره حضرت رسول اکرم (ص) در متون ادب فارسی از منظر روان‌شناسی شخصیت و رشد اخلاقی

۱. محمد نادر شریفی: * استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: mnsharifi92@pnu.ac.ir

چکیده

شخصیت حضرت رسول اکرم (ص) به‌عنوان کامل‌ترین الگوی انسانی در فرهنگ اسلامی، تأثیری گسترده بر حوزه‌های مختلف تمدن اسلامی از جمله ادبیات، هنر، اخلاق و اندیشه داشته است. ادب فارسی نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های فرهنگی جهان اسلام، در طول قرون متمادی بازتاب‌دهنده مفاهیم مرتبط با شخصیت، سیره و فضایل اخلاقی پیامبر اکرم (ص) بوده است. شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان با بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبان ادبی، تصویر پیامبر را نه تنها به‌عنوان یک شخصیت تاریخی و دینی، بلکه به‌عنوان الگویی جامع برای رشد انسانی، تعالی اخلاقی و کمال معنوی ارائه کرده‌اند. پژوهش حاضر با هدف تحلیل جایگاه حضرت رسول اکرم (ص) در متون ادب فارسی و بررسی ارتباط میان بازنمایی شخصیت نبوی و مفاهیم روان‌شناختی انجام شده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای منابع ادبی، اسلامی و روان‌شناختی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از مؤلفه‌های سیره نبوی در آثار ادبی فارسی، با مفاهیم مهم روان‌شناسی مانند شخصیت سالم، خودتحقق‌یافتگی، همدلی، تنظیم هیجانی، رشد اخلاقی و معناجویی همخوانی دارد. شاعران بزرگی مانند سنایی، عطار، مولوی و سعدی، شخصیت پیامبر (ص) را نمونه‌ای از انسان کامل و الگویی برای تحول درونی انسان معرفی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که ادبیات فارسی توانسته است میان آموزه‌های دینی و تجربه روان‌شناختی انسان پیوند برقرار کند و سیره نبوی را از یک روایت تاریخی فراتر برده و به الگویی پایدار برای رشد شخصیت، سلامت روانی و تعالی اخلاقی تبدیل نماید.

کلیدواژگان: پیامبر اکرم (ص)، ادب فارسی، روان‌شناسی شخصیت، رشد اخلاقی، انسان کامل، سیره نبوی

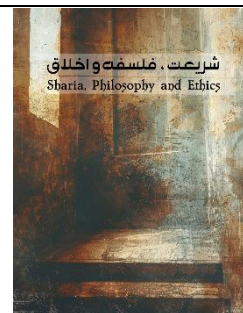
شیوه استناددهی: شریفی، محمد نادر. (۱۴۰۴). بازتاب شخصیت و سیره حضرت رسول اکرم (ص) در متون ادب فارسی از منظر روان‌شناسی شخصیت و رشد اخلاقی. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۱)، ۱-۱۲.

تاریخ ارسال: ۲ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۷ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۵ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Reflection of the Personality and Conduct of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) in Persian Literary Texts from the Perspective of Personality Psychology and Moral Development

1. Mohammad Nader Sharifi*: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran

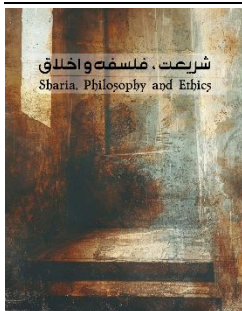
*Corresponding Author's Email: mnsharifi92@pnu.ac.ir

Abstract

As the most complete model of human perfection in Islamic culture, the personality of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) has profoundly influenced various domains of Islamic civilization, including literature, art, ethics, and intellectual thought. Persian literature, as one of the most significant cultural manifestations of the Islamic world, has reflected concepts related to the Prophet's personality, conduct, and moral virtues over many centuries. Drawing upon the expressive capacities of literary language, Persian poets and writers have portrayed the Prophet not merely as a historical and religious figure, but also as a comprehensive model of human development, moral elevation, and spiritual perfection. The present study aimed to analyze the status of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) in Persian literary texts and to examine the relationship between literary representations of the Prophetic personality and psychological concepts. This study employed a descriptive-analytical method based on a library-based examination of literary, Islamic, and psychological sources. The findings indicate that many components of the Prophetic conduct represented in Persian literary works correspond with important psychological concepts, including a healthy personality, self-actualization, empathy, emotion regulation, moral development, and the search for meaning. Prominent poets such as Sanā'ī, 'Attār, Rumi, and Sa'di have presented the Prophet's personality as an embodiment of the Perfect Human and as a model for individuals' inner transformation. The results demonstrate that Persian literature has successfully established a connection between religious teachings and human psychological experience, transcending the treatment of the Prophetic conduct as a merely historical narrative and transforming it into an enduring model for personality development, psychological well-being, and moral elevation.

Keywords: Prophet Muhammad (PBUH), Persian literature, personality psychology, moral development, Perfect Human, Prophetic conduct

How to cite: Sharifi, M. N. (2025). The Reflection of the Personality and Conduct of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) in Persian Literary Texts from the Perspective of Personality Psychology and Moral Development. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(1), 1-12.

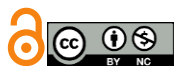

Submit Date: 20 February 2025

Revise Date: 06 April 2025

Accept Date: 14 April 2025

Publish Date: 21 April 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The personality and conduct of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) occupy a central position in Islamic intellectual and cultural history, and their influence extends far beyond the domains of theology and religious instruction into literature, ethics, mysticism, education, and conceptions of human development. Persian literature, as one of the most enduring cultural expressions of the Islamic world, has repeatedly represented the Prophet not merely as a historical or sacred figure, but as the highest embodiment of moral excellence, spiritual maturity, psychological balance, and humane conduct. Following the formation of Islamic culture in Iran, Persian poets and prose writers integrated fundamental religious concepts, including prophecy, divine unity, justice, compassion, moral responsibility, and spiritual perfection, into the intellectual and aesthetic structures of their works (1, 2). Within this literary tradition, the Prophet emerged as a model through whom writers could articulate an ideal relationship between the individual, society, and transcendent truth. His literary representation therefore performs several interconnected functions: it preserves religious memory, communicates moral values, offers an educational model, and expresses a culturally rooted conception of the fully developed human being. The Qur'anic characterization of the Prophet as an exemplary model provides the religious foundation for this literary construction, while later mystical and ethical traditions elaborate his attributes as manifestations of mercy, patience, justice, wisdom, forgiveness, and spiritual guidance (5, 9). From the perspective of personality psychology and moral development, these representations are significant because they portray a coherent pattern of traits and behaviors associated with psychological maturity, meaningful living, emotional regulation, empathy, social responsibility, and ethical integrity. Accordingly, the present study examines how Persian literary texts reconstruct the personality and conduct of the Prophet and investigates the extent to which these representations correspond to major psychological concepts concerning healthy personality, self-actualization, observational learning, moral development, emotional intelligence, attachment, and the search for meaning.

The theoretical framework of the study is based on an interdisciplinary synthesis of Islamic anthropology, Persian literary thought, personality psychology, and theories of moral and spiritual development. One of the most important concepts connecting these fields is the idea of the "Perfect Human," which has a foundational position in Islamic mysticism and Persian Sufi literature. In this tradition, the Perfect Human is understood as a person whose intellectual, emotional, ethical, and spiritual capacities have reached their highest possible harmony. Muslim mystics frequently regard the Prophet Muhammad (PBUH) as the supreme manifestation of this ideal because his life represents a balance between devotion to God, compassion toward human beings, social leadership, moral discipline, and inward spiritual realization (4, 11). This understanding can be compared with humanistic theories of personality, particularly the concepts of self-actualization, psychological congruence, and mature personality. Maslow describes self-actualized individuals as those who realize their capacities, orient themselves toward meaningful goals, transcend excessive self-centeredness, and establish a coherent relationship between personal growth and universal values (18). Rogers similarly emphasizes congruence between inner experience, conscious values, and outward behavior, whereas Allport characterizes the mature personality through self-awareness, emotional security, realistic perception, social responsibility, and an integrated philosophy of life (7, 8). These features closely resemble the attributes assigned to the Prophet in Persian ethical and mystical literature. In addition, Bandura's social learning theory provides an important explanatory framework for understanding why literary representations of the Prophet may influence moral education. According to this perspective, individuals acquire attitudes, behavioral patterns, and evaluative standards partly through observing meaningful and socially respected models (6, 28). Thus, the repeated portrayal of the Prophet as an ideal figure in poetry and prose can be interpreted as a culturally embedded mechanism of personality formation and ethical socialization.

Methodologically, the research employed a descriptive–analytical design based on a library-based examination of selected Persian literary, Islamic, mystical, and psychological sources. The study was qualitative in orientation and sought to interpret recurrent representations of the Prophet’s personality and conduct rather than quantify their frequency. The analytical process involved identifying major literary descriptions of Prophetic character, classifying them according to dominant ethical and psychological themes, and comparing these themes with established concepts in personality psychology, moral development, emotion regulation, social learning, attachment theory, and existential psychology. The literary corpus included representative works and traditions associated with Ferdowsi, Sanā’ī, ‘Aṭṭār of Nishapur, Rumi, Saadi, and Hafez, whose writings collectively illustrate epic, didactic, mystical, ethical, and lyrical dimensions of Persian literature. Historical and literary interpretations were informed by major studies of Persian literary history and criticism (2, 3, 13). The analysis also drew upon Islamic sources concerning Prophetic biography and ethics, particularly in relation to mercy, patience, forgiveness, and moral exemplarity (9, 23). Psychological interpretation was conducted through conceptual comparison rather than the imposition of modern diagnostic categories on premodern texts. In other words, the study did not claim that Persian poets formulated psychological theories in the modern scientific sense; rather, it examined the conceptual affinities between literary representations of Prophetic virtues and contemporary understandings of healthy personality and moral maturity. This interpretive approach is consistent with qualitative research strategies that emphasize contextual analysis, thematic interpretation, and the integration of multiple disciplinary perspectives (29, 30). Particular attention was given to preserving the historical and religious specificity of the texts while also identifying their continuing psychological relevance.

The findings indicate that Persian literary representations of the Prophet are multidimensional and consistently connect spiritual authority with humane, ethical, and psychologically mature conduct. In Ferdowsi’s literary world, reverence for the Prophet appears alongside an emphasis on wisdom, justice, and moral discernment, suggesting an ideal of human excellence in which reason and faith reinforce one another (2, 14). In the mystical poetry of Sanā’ī and ‘Aṭṭār, the Prophet is portrayed as the guide of inward transformation and the highest exemplar of the soul’s movement from egocentrism toward truth, moral purification, and spiritual knowledge. ‘Aṭṭār’s symbolic account of the journey toward perfection presents human development as a difficult process of self-transcendence, and the Prophetic model represents the culmination of this path (26). Rumi’s *Masnavi* develops this image more extensively by presenting the Prophet as a symbol of love, guidance, mercy, and liberation from the limitations of the lower self (10, 12). These literary portrayals correspond to humanistic and existential notions of growth because they describe maturity as a transition from self-absorption to empathy, meaning, responsibility, and connection with a reality greater than the isolated self (7, 17). Saadi’s didactic works provide another major dimension of this representation. Although he frequently communicates Prophetic ethics indirectly through narratives of everyday human interaction, the moral universe of the *Golestan* and *Bustan* is deeply structured by compassion, humility, justice, forgiveness, respect for human dignity, and responsibility toward vulnerable persons (19, 20). Hafez likewise expresses a spiritual vision grounded in sincerity, love, inward purification, and resistance to hypocrisy, values that remain compatible with the ethical and spiritual ideals associated with the Prophetic tradition (22, 31).

A second major group of findings concerns the psychological interpretation of specific components of the Prophetic conduct represented in Persian literature. Mercy and empathy emerged as the most prominent attributes, functioning as foundations for secure interpersonal relationships, social cohesion, and moral influence. In psychological terms, empathy is a central component of emotional intelligence because it enables individuals to understand others’ emotional states, respond appropriately to suffering, and reduce interpersonal conflict (21). Persian poets’ emphasis on the Prophet’s compassion therefore carries both religious and psychological significance. Patience and emotional self-regulation constitute another recurring theme.

Accounts of the Prophet's responses to hostility, hardship, and social opposition portray emotional control not as passivity, but as disciplined moral agency. This representation is compatible with contemporary models of emotion regulation, which emphasize the capacity to manage emotional responses in ways that support adaptive judgment, interpersonal stability, and long-term goals (24). Forgiveness is similarly depicted as a sign of strength, maturity, and liberation from resentment. From the perspective of positive psychology, forgiveness can contribute to reduced hostility, improved well-being, and healthier social relationships (25). The analysis further showed that the Prophet's literary image often creates a sense of psychological security and moral orientation. Attachment theory suggests that trusted and dependable figures contribute to the development of security, hope, and resilience, especially when they are represented as sources of protection and guidance (27, 32). Finally, the Prophetic life is consistently portrayed as purposeful and meaning-centered. This feature closely corresponds to Frankl's view that human beings can endure suffering and sustain psychological integrity when they perceive their lives as directed toward a meaningful purpose (17). Together, these findings demonstrate that Persian literature transforms religious virtues into psychologically intelligible models of personal and moral development.

In conclusion, the reflection of the personality and conduct of the Holy Prophet Muhammad (PBUH) in Persian literature represents far more than devotional praise or historical remembrance. Across epic, mystical, didactic, and lyrical traditions, the Prophet is portrayed as an integrated model of wisdom, compassion, emotional balance, moral courage, forgiveness, meaningful action, and spiritual perfection. These representations demonstrate that Persian literature has functioned as a major cultural medium through which religious teachings have been translated into lived ethical and psychological experience. The literary image of the Prophet links personal transformation with social responsibility and presents moral development as a process involving the refinement of emotion, intention, conduct, and relationships. The study further shows that important correspondences exist between the Prophetic attributes emphasized in Persian texts and modern psychological concepts such as healthy personality, self-actualization, empathy, emotion regulation, secure attachment, observational learning, moral reasoning, and meaning-centered existence. Nevertheless, these correspondences should be understood as interdisciplinary parallels rather than claims of complete equivalence between classical Islamic thought and modern psychology. The distinctive value of the Persian literary tradition lies in its ability to integrate moral, spiritual, aesthetic, and psychological dimensions within a unified image of human excellence. By presenting the Prophet as a model capable of guiding both inner growth and social conduct, Persian literature preserves the Prophetic tradition as a dynamic source of ethical education and psychological insight. This perspective may provide a productive foundation for future interdisciplinary studies in Persian literature, Islamic ethics, personality psychology, moral education, and the psychology of religion.

ادبیات هر جامعه بازتابی از عمیق‌ترین باورها، ارزش‌ها و تجربه‌های انسانی آن جامعه است. آثار ادبی نه تنها مجموعه‌ای از زیبایی‌های زبانی و هنری هستند، بلکه حامل نظام‌های معنایی، اخلاقی و روان‌شناختی نیز محسوب می‌شوند. در فرهنگ ایرانی پس از پذیرش اسلام، میان اندیشه اسلامی و ادبیات فارسی پیوندی عمیق شکل گرفت؛ به گونه‌ای که بسیاری از مفاهیم بنیادین دینی، مانند توحید، نبوت، اخلاق، عدالت و معنویت، در ساختار فکری و محتوایی آثار ادبی جای گرفتند (1, 2).

در میان شخصیت‌های دینی، حضرت محمد (ص) جایگاهی ویژه در ادب فارسی دارد. پیامبر اکرم (ص) برای شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان تنها یک شخصیت تاریخی نبود، بلکه نمونه‌ای از انسان کامل، الگوی اخلاقی و مظهر پیوند میان انسان و حقیقت الهی به شمار می‌رفت. از همین رو، حضور پیامبر در ادبیات فارسی بیشتر از یک موضوع ادبی ساده است؛ بلکه نشان‌دهنده تأثیر عمیق شخصیت نبوی بر ساختار فکری و فرهنگی جامعه ایرانی است (3, 4).

قرآن کریم حضرت رسول اکرم (ص) را با عنوان «أُسُوهُ حَسَنَه» معرفی می‌کند: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (5). مفهوم الگو بودن پیامبر، از منظر روان‌شناسی نیز قابل بررسی است؛ زیرا انسان برای رشد شخصیت و شکل‌دهی رفتارهای اخلاقی خود، نیازمند الگوهای معنادار است. نظریه یادگیری اجتماعی بندورا¹ نیز تأکید می‌کند که انسان‌ها بسیاری از رفتارها و نگرش‌های خود را از طریق مشاهده الگوها می‌آموزند (5, 6). از منظر روان‌شناسی شخصیت، ویژگی‌هایی که در سیره پیامبر اکرم (ص) برجسته شده است، مانند مهربانی، صبر، کنترل هیجان، بخشش، مسئولیت‌پذیری و توجه به دیگران، با بسیاری از شاخص‌های شخصیت سالم ارتباط دارد. روان‌شناسان انسان‌گرا معتقدند فرد رشديافته کسی است که به هماهنگی درونی، معنا، روابط سالم و تحقق ظرفیت‌های انسانی دست یافته باشد؛ مفاهیمی که در توصیف شخصیت پیامبر در متون اسلامی و ادبی نیز دیده می‌شود (7, 8).

یکی از موضوعات مهم در مطالعات میان‌رشته‌ای، بررسی ارتباط میان ادبیات و روان انسان است. ادبیات می‌تواند منعکس‌کننده ساختارهای روانی، نیازهای انسانی، ارزش‌های اخلاقی و الگوهای شخصیتی یک فرهنگ باشد. شخصیت‌هایی که در آثار ادبی ماندگار می‌شوند، معمولاً نماینده مجموعه‌ای از ارزش‌ها و ویژگی‌هایی هستند که جامعه آن‌ها را مطلوب و آرمانی می‌داند. در فرهنگ اسلامی-ایرانی، حضرت رسول اکرم (ص) یکی از برجسته‌ترین این شخصیت‌هاست که حضور او در ادبیات فارسی، گستره‌ای تاریخی و عمیق دارد (1, 3).

با وجود مطالعات فراوان درباره بازتاب پیامبر اکرم (ص) در ادبیات فارسی، بررسی این بازتاب از منظر روان‌شناسی شخصیت و رشد اخلاقی کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ درحالی که بسیاری از مفاهیمی که شاعران فارسی درباره پیامبر مطرح کرده‌اند، مانند رحمت، شفقت، گذشت، آرامش، هدایت و کمال انسانی، قابلیت تحلیل روان‌شناختی دارند. این موضوع می‌تواند زمینه‌ای برای گفت‌وگوی علمی میان ادبیات، روان‌شناسی و مطالعات دینی فراهم کند (8, 9).

مسئله اصلی این پژوهش آن است که چگونه تصویر حضرت رسول اکرم (ص) در متون ادب فارسی شکل گرفته و این تصویر چه ارتباطی با مفاهیم روان‌شناختی انسان سالم و رشديافته دارد. آیا می‌توان ویژگی‌های مطرح‌شده درباره شخصیت پیامبر در آثار ادبی را با نظریه‌های جدید روان‌شناسی درباره شخصیت، اخلاق و رشد انسانی تحلیل کرد؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند نشان دهد که ادبیات فارسی چگونه مفاهیم دینی را در قالب تجربه انسانی و روان‌شناختی بازآفرینی کرده است (7, 10).

مبانی نظری پژوهش

مفهوم انسان کامل در اندیشه اسلامی و ادبیات فارسی

یکی از مفاهیم بنیادی در عرفان و ادبیات فارسی، مفهوم «انسان کامل» است. در اندیشه اسلامی، انسان کامل فردی است که صفات انسانی او به بالاترین سطح رشد رسیده و میان عقل، اخلاق، عاطفه و معنویت او هماهنگی ایجاد شده است. بسیاری از عارفان مسلمان، حضرت رسول اکرم (ص) را کامل‌ترین مصداق انسان کامل دانسته‌اند؛ زیرا سیره ایشان نمونه‌ای از تعادل میان ارتباط با خدا، تعامل با انسان‌ها و مدیریت زندگی فردی و اجتماعی است (4، 11).

در ادبیات عرفانی فارسی نیز پیامبر اکرم (ص) جایگاهی فراتر از یک شخصیت تاریخی دارد و به‌عنوان الگوی نهایی کمال انسانی معرفی می‌شود. عارفان و شاعران فارسی‌زبان با تأکید بر ویژگی‌هایی مانند رحمت، محبت، معرفت و هدایت پیامبر، او را مسیر دستیابی انسان به رشد روحی و اخلاقی دانسته‌اند. این نگاه عرفانی با دیدگاه‌های روان‌شناسی رشد نیز قابل مقایسه است؛ زیرا هر دو بر حرکت انسان از سطوح پایین‌تر رشد به‌سوی تعالی تأکید دارند (12، 13).

شخصیت سالم در روان‌شناسی و ارتباط آن با سیره نبوی

در روان‌شناسی شخصیت، یکی از موضوعات مهم، شناخت ویژگی‌های فرد سالم و رشد یافته است. آلپورت¹ شخصیت سالم را فردی می‌داند که دارای خودآگاهی، روابط اجتماعی سالم، احساس مسئولیت، هدفمندی و توانایی برقراری ارتباط مثبت با دیگران است. این ویژگی‌ها در بسیاری از توصیف‌های مربوط به شخصیت پیامبر اکرم (ص) مشاهده می‌شود (8).

از دیدگاه راجرز²، انسان سالم فردی است که میان تجربه‌های درونی، ارزش‌ها و رفتارهای بیرونی او هماهنگی وجود دارد. پیامبر اکرم (ص) در منابع اسلامی به‌عنوان شخصیتی معرفی شده است که گفتار و رفتار او هماهنگ بوده و ارزش‌های اخلاقی را در عمل نشان داده است. همین ویژگی سبب شده است که سیره نبوی به‌عنوان الگوی عملی و قابل پیروی مطرح شود (7، 9).

نظریه یادگیری اجتماعی و نقش الگو در تربیت انسانی

بر اساس نظریه یادگیری اجتماعی بندورا، انسان‌ها بخش مهمی از رفتارها و نگرش‌های خود را از طریق مشاهده و الگوبرداری از افراد مهم زندگی یاد می‌گیرند. الگوهای انسانی می‌توانند نقش مهمی در شکل‌گیری هویت، ارزش‌ها و رفتارهای اخلاقی داشته باشند. در فرهنگ اسلامی، پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان برترین الگو معرفی شده و پیروی از سیره ایشان یکی از راه‌های رشد فردی و اجتماعی دانسته شده است (5، 6).

در متون ادب فارسی نیز شاعران با معرفی پیامبر به‌عنوان الگوی کامل، تلاش کرده‌اند مسیر رشد انسان را از طریق شناخت و پیروی از ویژگی‌های اخلاقی ایشان نشان دهند. این موضوع نشان می‌دهد که ادبیات فارسی، کارکرد تربیتی و روان‌شناختی داشته و شخصیت پیامبر را به‌عنوان مدلی برای تحول انسانی مطرح کرده است (2).

بازتاب شخصیت پیامبر اکرم (ص) در متون ادب فارسی

فردوسی و جایگاه پیامبر در آغاز شاهنامه

فردوسی اگرچه بیشتر به عنوان شاعر حماسه ملی ایران شناخته می شود، اما در آغاز شاهنامه، پس از ستایش خداوند، به پیامبر اکرم (ص) و خاندان ایشان ادای احترام می کند. این موضوع نشان دهنده جایگاه ارزش های اسلامی در ذهنیت فرهنگی فردوسی است. نگاه فردوسی به پیامبر، نشان دهنده پیوند میان خرد، اخلاق و معنویت است (2، 14).

از منظر روان شناختی، تأکید فردوسی بر خرد و اخلاق در کنار احترام به پیامبر، بیانگر الگویی از انسان مطلوب است؛ انسانی که دارای توانایی تفکر، تشخیص اخلاقی و پایبندی به ارزش های متعالی است. این ویژگی ها با مفهوم رشد شناختی و اخلاقی در روان شناسی هماهنگ است (15، 16).

سنایی و پیامبر به عنوان مسیر تعالی روح

سنایی غزنوی از نخستین شاعران بزرگ عرفانی فارسی است که مفاهیم اسلامی و سلوک معنوی را به شکل گسترده وارد شعر فارسی کرد. در آثار سنایی، پیامبر اکرم (ص) نماد هدایت، پاکی و مسیر رسیدن انسان به حقیقت معرفی می شود (2).

از دیدگاه روان شناسی، حرکت انسان به سوی معنا و تعالی یکی از نیازهای اساسی انسان محسوب می شود. سنایی با معرفی پیامبر به عنوان الگوی رشد روحی، در واقع فرایند تحول درونی انسان را ترسیم می کند؛ تحولی که از خودمحوری آغاز شده و به رشد اخلاقی و معنوی منتهی می شود (17).

عطار و تصویر پیامبر در مسیر کمال انسانی

عطار نیشابوری در آثار خود، به ویژه منطق الطیر، انسان را موجودی جست و جوگر معرفی می کند که باید مسیر کمال را طی کند. در اندیشه عطار، پیامبر اکرم (ص) نمونه کامل انسانی است که به نهایت قرب و معرفت دست یافته است (10).

این نگاه عطار را می توان با مفهوم خودشکوفایی در روان شناسی انسان گرا مقایسه کرد. مزلو معتقد است انسان زمانی به بالاترین سطح رشد می رسد که ظرفیت های درونی خود را شکوفا کند و به معنا دست یابد. در نگاه عارفان، پیامبر نمونه نهایی چنین کمالی است (18).

مولوی و تحلیل روان شناختی شخصیت نبوی

مولوی بیش از هر شاعر دیگری در ادب فارسی، شخصیت پیامبر اکرم (ص) را با مفاهیم عرفانی و انسانی پیوند داده است. در مثنوی معنوی، پیامبر نماد عشق، هدایت و تحول درونی است. مولوی معتقد است انسان با شناخت حقیقت پیامبر و پیروی از اخلاق او می تواند از محدودیت های نفسانی عبور کند (10، 12).

از منظر روان شناسی، این دیدگاه با مفهوم رشد شخصی و عبور از خودمحوری هماهنگ است. انسان رشد یافته فردی است که توانایی همدلی، عشق، بخشش و ارتباط عمیق با دیگران را پیدا می کند؛ ویژگی هایی که در تصویر مولوی از پیامبر برجسته است (7).

سعدی و بازتاب اخلاق نبوی در ادب تعلیمی

سعدی شیرازی از برجسته ترین نمایندگان ادب تعلیمی فارسی است که بخش مهمی از آثار خود را به بیان ارزش های اخلاقی، روابط انسانی و شیوه درست زیستن اختصاص داده است. اگرچه سعدی در آثار خود کمتر به بیان مستقیم زندگی پیامبر اکرم (ص) می پردازد، اما بسیاری از مفاهیم اخلاقی مطرح شده در گلستان و بوستان، با اصول اخلاق نبوی هماهنگ است؛ مفاهیمی مانند مهربانی، فروتنی، گذشت، عدالت، رعایت حقوق انسان ها و پرهیز از آزار دیگران (19، 20).

از منظر روان‌شناسی اخلاق، ارزش‌های مطرح‌شده در آثار سعدی نشان‌دهنده حرکت انسان از سطح رفتارهای صرفاً شخصی به‌سوی مسئولیت اجتماعی و اخلاق بین‌فردی است. این موضوع با نظریه رشد اخلاقی کلبرگ هماهنگی دارد که رشد اخلاقی انسان را فرایندی تدریجی از پیروی ساده از قوانین به‌سوی درک اصول اخلاقی می‌داند. در این نگاه، سیره پیامبر اکرم (ص) نمونه‌ای از بالاترین سطح اخلاق انسانی محسوب می‌شود (16, 19).

سعدی در بسیاری از حکایات خود بر اهمیت محبت و همدلی میان انسان‌ها تأکید می‌کند. این مؤلفه‌ها از ویژگی‌های برجسته سیره پیامبر اکرم (ص) نیز محسوب می‌شود. از دیدگاه روان‌شناسی، همدلی¹ یکی از مهم‌ترین توانایی‌های انسانی برای ایجاد روابط سالم و کاهش تعارضات اجتماعی است و شخصیت‌های اخلاقی بزرگ مانند پیامبر، نمونه‌ای کامل از این ظرفیت انسانی معرفی می‌شوند (9, 21).

حافظ و حضور معنوی پیامبر در ادبیات عرفانی

حافظ شیرازی نیز در فضای عرفانی و معنوی شعر خود، مفاهیم اسلامی را با زبان عشق و معرفت بیان می‌کند. اگرچه اشارات حافظ به پیامبر نسبت به برخی شاعران دیگر کمتر مستقیم است، اما جهان‌بینی او بر ارزش‌هایی استوار است که با آموزه‌های اخلاقی و معنوی اسلام ارتباط دارد؛ ارزش‌هایی مانند رهایی از خودخواهی، پاکی درون، عشق، صداقت و حقیقت‌جویی (22).

از دیدگاه روان‌شناسی وجودی، انسان زمانی به سلامت روانی نزدیک می‌شود که بتواند برای زندگی خود معنا بیابد و از سطح نیازهای محدود فردی فراتر رود. ادبیات عرفانی حافظ، همانند سیره نبوی، انسان را به حرکت از خودمحوری به‌سوی معنا، ارتباط و تعالی دعوت می‌کند (17).

تحلیل روان‌شناختی مؤلفه‌های سیره نبوی در ادب فارسی

رحمت و همدلی؛ پایه سلامت روابط انسانی

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌هایی که در منابع اسلامی و آثار ادبی درباره پیامبر اکرم (ص) مطرح شده، صفت رحمت است. قرآن کریم پیامبر را «رحمة للعالمین» معرفی می‌کند؛ یعنی وجود ایشان برای همه انسان‌ها سرچشمه رحمت و خیر است. شاعران فارسی نیز با تأثیر از این مفهوم، پیامبر را نماد محبت، شفقت و مهربانی معرفی کرده‌اند (3, 5).

در روان‌شناسی، همدلی و توانایی درک احساسات دیگران از مؤلفه‌های مهم هوش هیجانی و سلامت روابط انسانی محسوب می‌شود. فردی که توانایی همدلی بالایی دارد، ارتباط مؤثرتری برقرار می‌کند و در حل تعارضات موفق‌تر است. بررسی سیره پیامبر از این منظر نشان می‌دهد که رحمت و توجه به انسان‌ها یکی از پایه‌های شخصیت اخلاقی ایشان بوده است (21).

صبر و تنظیم هیجان در شخصیت نبوی

یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته سیره پیامبر اکرم (ص)، صبر و توانایی مدیریت شرایط دشوار است. زندگی پیامبر همراه با چالش‌ها، مخالفت‌ها و دشواری‌های فراوان بود، اما ایشان با حفظ آرامش، رفتار اخلاقی و کنترل هیجانات، مسیر هدایت را ادامه دادند (23).

در روان‌شناسی معاصر، توانایی مدیریت هیجان‌ها و کنترل واکنش‌های شدید، یکی از مؤلفه‌های مهم سلامت روانی شناخته می‌شود. فردی که قادر است هیجانات خود را تنظیم کند، تصمیم‌های منطقی‌تری می‌گیرد و روابط اجتماعی سالم‌تری ایجاد می‌کند. سیره پیامبر از این منظر می‌تواند الگویی برای رشد مهارت‌های هیجانی باشد (24).

بخش و گذشت؛ مؤلفه‌ای از رشد شخصیت

بخشش یکی از ارزش‌های اخلاقی برجسته در سیره پیامبر اکرم (ص) است. نمونه‌هایی مانند رفتار ایشان پس از فتح مکه نشان‌دهنده جایگاه بالای گذشت در شخصیت نبوی است. این ویژگی در ادبیات فارسی نیز بسیار مورد توجه قرار گرفته و شاعران، پیامبر را مظهر عفو و بزرگواری معرفی کرده‌اند (9, 23).

از دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌گرا، بخشش یکی از فضایل انسانی است که با کاهش خشم، افزایش آرامش روانی و بهبود روابط اجتماعی ارتباط دارد. بنابراین، تأکید ادبیات فارسی بر بخشندگی پیامبر، علاوه بر ارزش دینی، دارای پیامدهای روان‌شناختی نیز هست (25).
معناجویی و هدفمندی در سیره پیامبر

یکی از موضوعات مهم در روان‌شناسی وجودی، مسئله معنا و هدف در زندگی است. فرانکل معتقد است انسان زمانی می‌تواند دشواری‌های زندگی را تحمل کند که معنایی برای وجود خود بیابد. در ادبیات عرفانی فارسی، پیامبر اکرم (ص) نماد انسانی است که زندگی او بر اساس هدفی متعالی و معنا محور شکل گرفته است (12, 17).

یافته‌ها و بحث

یافته‌های حاصل از تحلیل متون ادب فارسی و تطبیق آن با دیدگاه‌های روان‌شناختی نشان داد که شخصیت حضرت رسول اکرم (ص) در ادبیات فارسی دارای ابعاد چندگانه‌ای است که هم‌زمان جنبه‌های دینی، اخلاقی، اجتماعی و روان‌شناختی را دربرمی‌گیرد. شاعران فارسی‌زبان با بهره‌گیری از زبان ادبی، تصویری از پیامبر ارائه کرده‌اند که فراتر از یک شخصیت تاریخی است و به‌عنوان الگویی برای رشد همه‌جانبه انسان مطرح می‌شود. این یافته با دیدگاه‌های روان‌شناسی شخصیت درباره اهمیت الگوهای انسانی در شکل‌گیری هویت و ارزش‌های فردی همخوانی دارد (1, 6).
یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، ارتباط میان مفهوم «انسان کامل» در ادبیات عرفانی فارسی و مفهوم «شخصیت رشدیافته» در روان‌شناسی است. در آثار شاعرانی مانند مولوی، عطار و سنایی، پیامبر اکرم (ص) نمونه نهایی انسانی معرفی می‌شود که میان ابعاد مختلف وجودی او هماهنگی برقرار است. در روان‌شناسی انسان‌گرا نیز فرد رشدیافته کسی است که به شناخت خود، پذیرش دیگران، هدفمندی و شکوفایی استعدادهای انسانی دست یافته باشد (7, 12, 18).

تحلیل متون نشان داد که یکی از برجسته‌ترین مؤلفه‌های شخصیت نبوی در ادب فارسی، ویژگی «رحمت و شفقت» است. شاعران با تأکید بر این ویژگی، پیامبر را سرچشمه محبت و امنیت انسانی معرفی کرده‌اند. از دیدگاه روان‌شناسی، تجربه محبت و پذیرش، یکی از نیازهای اساسی انسان برای رشد سالم شخصیت است. وجود روابط مبتنی بر همدلی و پذیرش، زمینه شکل‌گیری اعتماد، آرامش روانی و سلامت اجتماعی را فراهم می‌کند (7, 21).

یافته دیگر پژوهش، نقش سیره نبوی در شکل‌گیری الگوهای اخلاقی در ادبیات فارسی است. آثار ادبی مانند گلستان و بوستان سعدی نشان می‌دهد که بسیاری از ارزش‌های اخلاقی، مانند عدالت، فروتنی، گذشت و توجه به دیگران، ریشه در فرهنگ اخلاقی اسلامی و آموزه‌های پیامبر دارد. از منظر روان‌شناسی رشد اخلاقی، این ارزش‌ها نشان‌دهنده حرکت انسان به‌سوی سطوح بالاتر قضاوت اخلاقی و مسئولیت اجتماعی است (16, 19).
همچنین، بررسی آثار عرفانی نشان داد که پیامبر اکرم (ص) در نگاه عارفان فارسی، الگویی برای تحول درونی انسان است. مولوی و عطار، سیره پیامبر را مسیری برای عبور انسان از خودمحوری، وابستگی‌های محدود و تعارضات درونی معرفی می‌کنند. این مفهوم با نظریه معناجویی فرانکل ارتباط دارد؛ زیرا انسان زمانی به رشد پایدار دست می‌یابد که زندگی خود را در چارچوب هدفی فراتر از خود تعریف کند (17, 26).

از دیگر یافته‌های پژوهش، می‌توان به نقش پیامبر در ایجاد احساس امنیت روانی اشاره کرد. در بسیاری از متون ادبی، پیامبر به عنوان پناهگاه معنوی و منبع آرامش معرفی شده است. روان‌شناسی نیز نشان می‌دهد که وجود الگوهای امن و قابل اعتماد، در شکل‌گیری احساس تعلق، امید و آرامش روانی نقش مهمی دارد (3، 27).

تحلیل نهایی نشان می‌دهد که ادبیات فارسی توانسته است مفاهیم دینی را در قالب تجربه انسانی بازآفرینی کند. شاعران فارسی‌زبان با استفاده از زبان هنر، ویژگی‌های شخصیتی پیامبر را به مفاهیمی قابل درک برای انسان تبدیل کرده‌اند؛ مفاهیمی مانند عشق، بخشش، صبر، معنا، اخلاق و ارتباط انسانی. از این منظر، ادب فارسی را می‌توان یکی از بسترهای انتقال الگوهای روانی و اخلاقی فرهنگ اسلامی دانست (2، 4).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه و سیره حضرت رسول اکرم (ص) در متون ادب فارسی از منظر روان‌شناسی شخصیت و رشد اخلاقی انجام شد. نتایج نشان داد که حضور پیامبر اکرم (ص) در ادبیات فارسی صرفاً محدود به ستایش مذهبی نیست، بلکه بیانگر حضور یک الگوی جامع انسانی در ذهن و فرهنگ ادیبان فارسی‌زبان است. شاعران بزرگ فارسی، پیامبر را نماد کمال، اخلاق، رحمت و رشد انسانی معرفی کرده‌اند و از شخصیت ایشان برای بیان مفاهیم عمیق انسانی بهره گرفته‌اند (1، 2).

یافته‌های پژوهش نشان داد که بسیاری از ویژگی‌های برجسته سیره نبوی، مانند همدلی، محبت، بخشش، صبر، مسئولیت‌پذیری و هدفمندی، با مؤلفه‌های مطرح‌شده در روان‌شناسی شخصیت سالم هماهنگی دارد. این موضوع نشان می‌دهد که شخصیت پیامبر اکرم (ص) قابلیت تحلیل در چارچوب نظریه‌های جدید روان‌شناختی را نیز دارد و می‌توان آن را الگویی برای رشد فردی و اجتماعی انسان معاصر دانست. ادبیات فارسی با انتقال مفاهیم نبوی در قالب شعر و نثر، نقش مهمی در حفظ و گسترش ارزش‌های اخلاقی داشته است. آثار شاعرانی مانند مولوی، سعدی، عطار و سنایی نشان می‌دهد که سیره پیامبر نه تنها موضوعی دینی، بلکه منبعی برای شکل‌گیری اندیشه‌های تربیتی، اخلاقی و روان‌شناختی بوده است (3، 10).

از منظر روان‌شناسی، الگوهای انسانی نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت و نظام ارزشی افراد دارند. معرفی پیامبر اکرم (ص) در ادب فارسی به عنوان الگوی کامل انسانی، می‌تواند زمینه‌ای برای تقویت فضایل اخلاقی، رشد معنوی و ارتقای سلامت روانی جامعه فراهم کند. بنابراین، مطالعه میان‌رشته‌ای شخصیت نبوی در ادبیات فارسی می‌تواند مسیر جدیدی برای پژوهش‌های مشترک میان ادبیات، روان‌شناسی و علوم اسلامی ایجاد کند (4، 6).

در نهایت، می‌توان گفت که حضرت رسول اکرم (ص) در ادب فارسی نه صرفاً یک موضوع ادبی، بلکه نمادی از عالی‌ترین ظرفیت‌های انسانی است. بررسی این تصویر از منظر روان‌شناسی نشان می‌دهد که بسیاری از آموزه‌های اخلاقی و معنوی موجود در سیره نبوی، با مفاهیم بنیادین سلامت روان، رشد شخصیت و تعالی انسانی ارتباط عمیق دارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Zarrinkub A. The Secret of the Reed: A Critical, Analytical, and Comparative Commentary on the Masnavi. Tehran: Elmi; 2008.
2. Safa Z. A History of Literature in Iran. Tehran: Ferdows; 2009.
3. Shafiei Kadkani MR. The Music of Poetry. Tehran: Agah; 2011.
4. Nasr SH. The Quest for the Sacred. Tehran: Hekmat; 2010.
5. Tabataba'i SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Islamic Publications Office; 1996.
6. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall; 1977.
7. Rogers CR. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin; 1961.
8. Allport GW. Pattern and Growth in Personality. New York: Holt, Rinehart and Winston; 1961.
9. Motahhari M. Education and Training in Islam. Tehran: Sadra; 2011.
10. Foruzanfar Ba-Z. Commentary on the Noble Masnavi. Tehran: Zavvar; 2008.
11. Ibn Arabi M. Fusus al-Hikam. Movahed MA, Movahed S, editors. Tehran: Al-Zahra; 2007.
12. Rumi Ja-DM. Masnavi-ye Manavi. Nicholson RA, editor. Tehran: Zavvar; 2008.
13. Zarrinkub A. The Value of the Sufi Heritage. Tehran: Amir Kabir; 2008.
14. Ferdowsi A. Shahnameh. Khaleghi-Motlagh D, editor. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia; 2007.
15. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Tehran: SAMT; 2006.
16. Kohlberg L. Essays on Moral Development: The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row; 1981.
17. Frankl VE. Man's Search for Meaning. Boston: Beacon Press; 1963.
18. Maslow AH. Motivation and Personality. 2nd ed. New York: Harper & Row; 1970.
19. Saadi S. The Complete Works of Saadi: Golestan and Bustan. Foroughi MA, editor. Tehran: Zavvar; 2008.
20. Yousefi G. The Luminous Spring. Tehran: Elmi; 2009.
21. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books; 1995.
22. Khorramshahi Ba-D. Hafez-Nameh. Tehran: Elmi va Farhangi; 2009.
23. Ibn Hisham Aa-M. Al-Sirah al-Nabawiyyah. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1990.
24. Gross JJ. The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. Review of General Psychology. 1998;2(3):271-99.
25. Seligman MEP. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York: Free Press; 2002.
26. Attar of Nishapur Fa-D. The Conference of the Birds. Shafiei Kadkani MR, editor. Tehran: Sokhan; 2007.
27. Bowlby J. Attachment and Loss: Volume 1: Attachment. New York: Basic Books; 1969.
28. Bandura A. Social Learning Theory. Tehran: Danjeh Publishing; 2007.
29. Creswell JW. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. 5th ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications; 2018.
30. Delavar A. Research Methods in Psychology and Educational Sciences. Tehran: Virayesh; 2017.
31. Hafez Shirazi KSa-DM. The Divan of Hafez. Qazvini M, Ghani Q, editors. Tehran: Zavvar; 2009.
32. Bowlby J. Attachment and Loss: Attachment. Tehran: Roshd Publishing; 2003.